

National Library
And Archives Of
The I. R. Of Iran

Journal of Iranian- Islamic Studies

Print ISSN 2322-2891

Online ISSN 2717-2961.

Vol13.No1. Spring 2023. PP.1- 30.

A Critical attitude to the book of Muhaddith Nouri's to the Faṣl al-khiṭāb (With emphasis on the narration of Ayatollah Mohammad Sadeghi Tehrani)

Kazem Ostadi

1. Master's degree, Quran and Hadith Sciences, University of Quran and Hadith, Qom, Iran Email: kazemostadi@gmail.com

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 4 Febr 2023

Received in revised form:

9 Apri 2023

Accepted: 17 May 2023

Published online:

22 May 2023

Keywords:

Mirza Husain Nouri
Tabarsi,
Muhaddith Nouri,
Faṣl al-khiṭāb fī ithbāt
taḥrīf kitāb Rabb al-
arbāb,
Ayatollah Mar'ashi Najafi,
Ayatollah Sardar Ali
Kabuli,
Ayatollah Mohammad,
Sadeqi Tehrani,
The British Embassy.

Summary

ABSTRACT

The most controversial Shiite book, which considers the possibility of deletion and change in the Ottoman Mushaf as correct, is the book Faṣl al-khiṭāb fī ithbāt taḥrīf kitāb Rabb al-arbāb by Mirza Hossein Nouri (Persian: میرزا حسین نوری طبرسی) (1839–1902) popularly known as Muhaddith Nouri or Al-Mohaddith Al-Noori). The works written in reaction or rejection of this work, from the middle of the book's authoring year to the death of Muhaddith Nouri, are insignificant. Still, in the contemporary period, many works have dealt with the Faṣl al-khiṭāb. In the meantime, in some of these works, there are also claims and stories about Muhaddith Nouri and his book, which have caused criticism and harsh criticism about the scientific personality of Haji Nouri. One of these stories is the story of the motivation for writing the Faṣl al-khiṭāb; It is said that the British government tricked Muhaddith Nouri into attacking Islam; And the book Faṣl al-khiṭāb was written at the instigation of an employee of the British Embassy. This story has been mentioned by Ayatollah Mar'ashi Najafi, quoting Sardar Kabuli, and by several great contemporary scholars. Now we have to evaluate the truth of the story and answer the existing questions. What was the story of the motivation for writing the Faṣl al-khiṭāb? Is the information in this story compatible with other historical evidence related to Muhaddith Nouri and the Faṣl al-khiṭā? By historical review of the data of the story and analysis of the information and comparing them with the biographies of Sardar Kabuli and Muhaddith Nouri and others with the method of historical study based on criticism, it was found that the English story was the motivation for writing the Faṣl al-khiṭā. And probably, it was mistaken with the story of the book Masalak Al-Mohsenin and Sheikh Fazlullah Nouri.

Introduction

One of the most controversial recent books, which considered the possibility of deletion and change in the Ottoman Mushaf as correct and strong, is the book "Faṣl al-khiṭāb fī ithbāt taḥrīf kitāb Rabb al-arbāb by Mirza Hossein Nouri. In this book, he has presented reasons for the deletion distortion of the Qur'an. Many criticisms have been made of this work, and here it is necessary to clarify the origin of these criticisms, historical investigation and its correctness.

Material & Methods

One of the stories that have been raised around the book Faṣl al-khiṭāb is the story of the motivation behind the authorship of Faṣl al-khiṭāb by Muhaddith Nouri. It is said that the British government tricked Muhaddith Nouri into dividing Muslims and wrote the Faṣl al-khiṭāb at the instigation of a spy employee of the British embassy. This story has been narrated by Ayatollah Marashi Najafi (1411 AH) quoting Sardar Kabuli (1372 AH) by several other people; In this article, we intend to answer these questions: 1. What is the story of the motivation behind the writing of the Faṣl al-khiṭāb? 2. What are the information and data of this story? 3. Is the information in this story consistent with other historical pieces of evidence that are related to Muhaddith Nouri and Faṣl al-khiṭāb? 4. What are the contradictions and ambiguities surrounding this story?

This research is a historical review with a critical approach. Therefore, we try to find the contradictions of the stories and analyze the available information. It is a critical approach with contemporary and external criticism.

Discussion of Results & Conclusions

The research showed that some of the great contemporary scholars have accepted the story of how and the motive behind the authorship of the book Faṣl al-khiṭāb and the claim of incitement of Muhaddith Nouri by the British Embassy, and some of them have considered this story to be false.

Critical investigations showed that the story of the motivation for writing of the book Faṣl al-khiṭāb and its information is incorrect for several reasons; The reasons for this claim are:

- 1- Muhaddith Nouri was not the teacher of Sardar Kabuli.
- 2- Sardar Kabuli did not participate in the courses and research of Muhaddith Nouri.
- 3- At the time of writing this book, Sardar Kabuli was not born.
- 4- Categorized statistical articles cannot be presented daily.
- 5- During the time of Muhaddith Nouri, there were no passports or visas.

6 The publisher of the lithographic the Faṣl al-khiṭāb, Sheikh Reza was not a bookseller.

7- After the publication of the Faṣl al-khiṭāb, there was no objection from the scholars of Iraq and Iran.

8- Atabek did not have a post or a manuscript at the time of the publication of the Faṣl al-khiṭāb.

9- Mirza Shirazi was in favour of the book Faṣl al-khiṭāb.

10- The time and cause of Atabek's murder are inconsistent with Sadeghi's story.

11- Muhaddith Nouri has not regretted the publication and distribution of the Faṣl al-khiṭāb.

In addition to the false statements that were made; There are also uncertainties about the narrators of the story; some of which are:

1- The four narrators have expressed the details of the story differently.

2- The story transmitted by Sardar Kabuli and Ayatollah Mar'ashi Najafi is a unique unwritten story.

3- Early narrators, some of their reservations are not accurate.

Considering the inaccuracy of the information about the story of the motivation for writing the Faṣl al-khiṭāb, it seems that Ayatollah Mar'ashi Najafi and Sardar Kabuli mixed up two stories or information about two events. This means that perhaps they have a mixed memory of Muhaddith Nouri with a memory of Sheikh Fazlullah Nouri about Talebov's book Masalak al-Mohsenin, because they are Nouri and the two controversial works, the Faṣl al-khiṭāb and Masalak al-Mohsenin, and this has increased the possibility of their error.

List of sources with English handwriting

- Ostadi, Reza (2017), *Introduction to Commentaries on the Issue of Non-Distortion of the Quran*, Qom: Valuable. [In Persian]
- Ostadi, Kazem (2017), *Bibliography of Non-Distortion of the Quran*, Qom: Mashaar. [In Persian]
- Ostadi, Kazem (2017), G., "Bibliography of Refutations on the Book of Fasl al-Khattab by Muhaddis Nouri", manuscript, Qom: Ayatollah Marashi Library. [In Persian]
- Ostadi, Kazem (2017), N., "Introduction to the Manuscripts and Printed Versions of Fasl al-Khattab", *Shiite Book*, No. 20. [In Persian]
- Ahmadiania, Mohammad Javad (2017), *Mir Mohammad Ali Shirazi*, Tehran: Khaneh Kitab. [In Persian]
- Aghakhani, Mohammad Mahdi (2006), *Murder of Ali Asghar Khan Amin al-Sultan (Prime Minister of the Constitutional Court)*, Ganjineh Sanad, Summer No. 62. [In Persian]
- Amiri, Mehrab (2018), *Political Life of Atabak Azam*, Tehran: Sokhan. [In Persian]
- Shokohi Brothers, Sirius (1994), *New Research on the Assassination of Mirza Ali Asghar Khan Atabak Azam*, *Journal of the Faculty of Literature and Humanities, University of Tabriz*, Vol. 151. [In Persian]
- Boroujerdi, Mirza Mehdi (1996), *Burhan Roshan (Al-Burhan Ali Ad-Dam Tahrif Al-Quran)*, Tehran: Bouzar-Jamehri. [In Persian]

- Tehrani, Āgā Buzurg (1996), *Al-Dharī'a ilā taṣānīf al-shī'a*, Beirut: Dar al-Adwaa. [In Arabic]
- -----(1998), *Al-Dhari'a'ali Tasanif Al-Shi'a*, Qom: Ismailiyan Institute. [In Arabic]
- *List of Sahib Al-Dhi'a' Library*, (n.d) Najaf: Sahib Al-Dhi'a' Library.
- Haddadi, Nasrallah (2007), "From Basema to Book (Step by Step Introduction to the History of Publishing Religious Books in Iran)", *Khimeh Magazine*, Vol. 37. [In Persian]
- Sami'i Keyvan, Gholamreza (1984), *Life of Sardar Kabuli*, Tehran: Zovar. [In Persian]
- Shubayri Zanjani, Seyyed Musa (1393), *A Sip of the Sea* (Vol. 3), Qom: Shiite Bibliography Institute. [In Persian]
- Sadeghi Tehrani, Mohammad (1406 AH), *Al-Furqan fi Tafsih al-Quran bil-Quran va Sunnah*, Qom: Farhang al-Islamiyyah.
- Sadeghi Tehrani, Mohammad (1434 AH), *Al-Furqan fi Tafsih al-Quran bil-Quran va Sunnah*, Qom: Shukraneh. [In Persian]
- *The reason for writing the book Fasl al-Khattab*, (n.d) Awa'i Risalat (Telecommunications Channel of the Master) No. 266. [In Persian]
- Gerami, Mohammad Ali (1400 AH), *Interview about the story of the motivation for writing Fasl al-Khattab*, Qom: Manzil Moazzam Allah, oral interview. [In Persian].
- Mohseni, Mohammad Asef (1386 AH), *The Approximation of Religions from Thought to Action*, Qom: Religions. [In Persian].
- Mokhtari, Reza (1391 AH), *Jame' Parshan* (Vol. 1, article Al-Jawad Qad Yakbwa), Qom: Danesh Hawza. [In Persian].
- Montazeri, Hossein Ali (1379 AH), *Part of the Memoirs of Grand Ayatollah Montazeri* (3 volumes), Qom: Anonymous. [In Persian].
- Nouri, Hossein bin Muhammad Taqi (1292 AH), *Fasl al-Khattab fi tahrif Kitab Rab al-Arbab*, Najaf: Sahib al-Dhari'a Library. [In Persian].
- Nouri, Hossein bin Muhammad Taqi (1293 AH), *Fasl al-Khattab fi tahrif Kitab Rab al-Arbab*, Najaf: Dar al-Ilm al-Imam al-Khuwayi Library, No. 1582. [In Persian].
- Nouri, Hossein bin Muhammad Taqi (1298 AH), *Fasl al-Khattab fi tahrif Kitab Rab al-Arbab*, (n.p): Lithograph. [In Persian].
- Nouri, Hossein bin Muhammad Taqi (1303 AH), *Risalat al-Jawabiyyah, manuscript*, Najaf: Ayatollah Hakim Library. [In Persian].

Cite this article: Ostadi, Kazem (2023) A critical attitude to the book of Muhaddith Nouri's to the Faṣl al-khiṭāb (with emphasis on the narration of Ayatollah Mohammad Sadeghi Tehrani). *Journal of Iranian and Islamic studies*. Vol 13.No1. Spring 2023. PP.1- 30.

DOI: 10.30484/JII.2023.3136.1082

© The Authors: Kazem Ostadi,
Publisher: National Library and Archives of the I. R. of Iran

سازمان شاه و کتابخانه ملی
جمهوری اسلامی ایران

مجله بین المللی مطالعات ایرانی اسلامی
شماره ۱۳، شماره ۱، بهار ۱۴۰۲، صفحه ۱-۲۹
شماره ۲۸۹۱-۲۳۲۲
شماره ۲۹۶۱-۲۷۱۷

رویکردی انتقادی به کتاب فصل الخطاب محدث نوری (با تأکید بر نقل آیت الله محمد صادقی تهرانی) کاظم استادی

دانش آموخته علوم قرآن و حدیث، دانشگاه قرآن و حدیث، قم، ایران kazemostadi@gmail.com

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی

مناقشه آمیزترین کتاب شیعی، که احتمال حذف و تغییر در مصحف عثمانی را صحیح دانسته، کتاب فصل الخطاب فی تحریف کتاب ربّ الأرباب میرزا حسین نوری است. آثاری که در واکنش یا رد این اثر-میان سال تألیف کتاب تا وفات محدث نوری- نگارش یافته اند، ناچیزند؛ اما در دوره معاصر، آثار بسیاری به فصل الخطاب پرداخته اند. در این میان، در برخی از این آثار، ادعاها و داستان‌های نیز پیرامون محدث نوری و کتاب او، وجود دارد که باعث سرزنش و تقدح‌های تنیدی پیرامون شخصیت علمی میرزا حسین نوری شده است. یکی از این داستان‌ها، انگیزه تألیف فصل الخطاب است؛ که گفته می‌شود محدث نوری، فریب دولت انگلستان را خورده است؛ و کتاب فصل الخطاب به تحریک کارمند سفارت انگلیس به منظور ضربه زدن به اسلام، نوشته شده است. این روایت، توسط آیت الله مرعشی نجفی به نقل از سردار کابلی، و توسط چند نفر از آیات عظام معاصر، مطرح شده است. اکنون لازم است صحت داستان، ارزیابی، راستی‌آزمایی و بررسی شود و به پرسش‌های مطرح پاسخ داده شود. نخستین سوال اینکه: اساس روایت انگیزه تألیف فصل الخطاب چگونه بوده است؟ آیا اطلاعات این داستان با شواهد تاریخی دیگر و مرتبط با محدث نوری و فصل الخطاب، مطابقت دارد؟ با بررسی تاریخی داده‌های داستان و تجزیه و تحلیل اطلاعات و تطبیق آنها با شرح حال سردار کابلی و محدث نوری و دیگران با روش مطالعه تاریخی مبتنی بر نقد، مشخص شد که روایت انگلیسی انگیزه تألیف فصل الخطاب، نادرست بوده است؛ و می‌تواند با داستان کتاب مسالک المحسنین و شیخ فضل الله نوری، اشتباه شده باشد.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۱/۱۵
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۱/۲۰
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۲/۲۷
تاریخ نشر آنلاین: ۱۴۰۲/۰۳/۰۱

واژه‌های کلیدی:

میرزا حسین نوری طبرسی،
محدث نوری.
فصل الخطاب فی تحریف کتاب
ربّ الأرباب،
آیت الله مرعشی نجفی،
آیت الله سردار علی کابلی،
آیت الله محمد صادقی تهرانی،
سفارت انگلیس.

استناد: استادی، کاظم (۱۴۰۲) رویکردی انتقادی به کتاب فصل الخطاب محدث نوری (با تأکید بر نقل آیت الله محمد صادقی تهرانی)، مجله مطالعات ایرانی و اسلام، دوره ۱۳، ش ۱، بهار ۱۴۰۲،

صص ۱-۳۰.

DOI: 10.30484/JII.2023.3136.1082

© نویسنده: کاظم استادی

ناشر: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران

مجله مطالعات ایرانی اسلامی

شماره ۲۸۹۱ - ۲۳۲۲

شماره چاپی
شماره الکترونیکی

۲۷۱۷ - ۲۹۶۱

دوره ۱۳، شماره ۱، بهار ۱۴۰۲، صفحه ۱-۳۰.

سازمان اسناد و کتابخانه ملی
جمهوری اسلامی ایران

مقدمه:

یکی از جنجالی‌ترین و مهم‌ترین کتاب‌های متأخر، که احتمال حذف و تغییر در مصحف عثمانی را صحیح و قوی دانسته است، کتاب «فصل الخطاب» میرزا حسین نوری است. وی در این کتاب دلایلی در تحریف حذفی قرآن ارائه نموده است. محدث نوری در دیباچه کتاب نوشته: «این کتابی است لطیف که در اثبات تحریف قرآن، و فضایح اهل جور و عدوان، فراهم آورده‌ام؛ و آن را فصل الخطاب فی تحریف کتاب رب الارباب، نام نهادم؛ و بر سه سرآغاز و دو باب قرار دادم» (نوری، ۱۲۹۸ ق: دیباچه). آثاری که در واکنش یا رد این اثر، میانه سال تألیف فصل الخطاب تا تاریخ وفات محدث نوری (۱۳۲۰ ق)، نگارش یافته‌اند، ناچیز و محدود به دو اثر معلوم، و یک اثر مجهول هستند (استادی، ۱۴۰۰ ش: گ، سراسر متن). اما در دوره معاصر، آثاری متعددی به کتاب فصل الخطاب پرداخته‌اند، این آثار دو دسته هستند؛ یک. آثاری که مستقیماً به رد این کتاب پرداخته‌اند و مخاطب اصلی آنها، کتاب فصل الخطاب است. نیز، آثاری که ممکن است نامی از محدث نوری و کتاب فصل الخطاب نبرده باشند؛ ولی تدوین کتاب آنها به واسطه آرا و نظرات محدث نوری در فصل الخطاب شکل گرفته است. از ۱۳۲۰ ق تاریخ درگذشت محدث نوری تا ۱۴۰۰ قمری یعنی در مدت هشتاد سال، تنها حدود ۵۰ اثر پیرامون عدم تحریف قرآن تألیف یا منتشر شده‌است؛ و از ۱۴۰۱ ق تا ۱۴۳۵ قمری یعنی در مدت سی و پنج سال، بیش از ۴۰۰ اثر پیرامون عدم تحریف قرآن تألیف یا منتشر شده‌است (استادی، ۱۳۹۶ ش: ۱۹۹). در این میان، برخی از مطالب، ادعاها و داستان‌های نیز پیرامون محدث نوری و فصل الخطاب، در میان گفته‌ها و برخی منابع به چشم می‌خورد؛ که باعث بیان شماتت حاجی نوری و نقدهای تند پیرامون شخصیت علمی وی شده‌است؛ و لازم است این داستان که منشأ این نقدها شده می‌باشد، مورد بررسی تاریخی و راستی‌آزمایی واقع گردد.

بیان مسأله

یکی از داستان‌هایی که پیرامون حاجی نوری و فصل الخطاب مطرح شده‌است، داستان انگیزه تألیف فصل الخطاب است؛ که گفته شده محدث نوری فریب دولت انگلستان برای تفرقه میان مسلمین را خورده است و کتاب فصل الخطاب را به تحریک کارمند جاسوس سفارت انگلیس نوشته‌است. این داستان توسط آیت‌الله مرعشی نجفی (م ۱۴۱۱ ق) به نقل از سردار کابلی (م ۱۳۷۲ ق) توسط چند نفر نقل شده‌است؛ که این افراد عبارتند از: ۱ سید موسی شبیری زنجانی (شبیری زنجانی، ۱۳۹۳ ش: ۳/۳۳۳). ۲ آیت‌الله گرامی (مصاحبه

حضوری). ۳ نقل آیت الله منتظری با واسطه آیت الله گرامی (منتظری، ۱۳۷۹ ش: ۸۱۸۲/۱) ۴ آیت الله آصف محسنی (محسنی، ۱۳۸۶ ش: ۸۱). ۵. محمد صادقی تهرانی (صادقی تهرانی، ۱۴۳۴ ق: ۲۳۲/۱۲؛ همو، ۱۴۰۶ ق: ۳۲۹/۱۲). اکنون لازم است بررسی شود: ۱ روایت‌های داستان انگیزه تألیف *فصل الخطاب* چگونه هستند؟ ۲ اطلاعات و داده‌های این داستان چیستند؟ ۳ آیا اطلاعات این داستان با شواهد تاریخی دیگر و مرتبط با محدث نوری و *فصل الخطاب*، هماهنگ هستند؟ ۴ چه تناقضات و ابهاماتی پیرامون این داستان قابل طرح است؟ در پژوهش پیش‌رو، با بررسی داده‌های داستان و تجزیه و تحلیل این اطلاعات با شرح حال سردار کابلی و محدث نوری و برخی دیگران، صحت داستان ارزیابی و راستی‌آزمایی می‌گردد.

پیشینه پژوهش:

مقالات و آثار متعددی درباره کتاب *فصل الخطاب* و نیز عدم تحریف قرآن نگارش یافته‌است؛ که کتابشناسی مفصلی در این زمینه منتشر شده‌است (نک: استادی، ۱۳۹۶ ش: سراسر متن). از جمله این کتاب‌ها: «معرب تهرانی، محمود بن ابی القاسم (۱۳۹۳ ش)، کشف الارتیاب عن تحریف کتاب رب الارباب، تصحیح نجارزادگان، آفاق نور، پاییز شماره ۲۰» و «استادی، رضا (۱۳۹۶ ش)، آشنایی با تفاسیر به ضمیمه مسأله عدم تحریف قرآن، قم: ارزشمند» می‌باشد. همچنین، درباره نقد این داستان، یک اشاره چند سطری و یک مطلب چند صفحه‌ای، کار شده‌است؛ که عبارتند از: ۱ آیت‌الله شبیری در کتاب *جرعه‌ای از دریا*، به مناسبت نقل داستان، گفته‌است: «یک وقت یکی از علمای معروف به منزل حاج آقای والد آمد و قصه‌ای نقل کرد. من هم آنجا بودم و از ایشان شنیدم. بعداً همان قصه را آقای گرامی از ایشان شنیده و نقل کرده بود. آقای منتظری هم در کتاب *خاطراتش* این قصه را نقل کرده‌است. آن آقا از سردار کابلی نقل می‌کرد که...» وی در انتهای این نقل، در چند سطر به نادرستی آن اشاره نموده و گفته‌است: «همان موقعی که آن آقا این قصه را نقل می‌کرد، به ذهنم آمد که سردار کابلی در موقع تألیف و چاپ *فصل الخطاب* نبوده است. بعداً مراجعه کردم دیدم تاریخ ولادت سردار کابلی بعد از تألیف *فصل الخطاب* است» (شبیری زنجانی، ۱۳۹۳ ش: ۳/۳۳۳). ۲ استاد رضا مختاری نیز در جلد یک مجموعه مقالات جمع پریشان و در مقاله *مقاله الجواد قد یکبوا*، در سه چهار صفحه، به نوعی همان اشکال آیت‌الله شبیری را بسط داده‌است (نک: مختاری، ۱۳۹۱ ش: ۸۰). بنابراین، مقاله حاضر، اولین اثر مستقل است

که مفصلاً به شرح روایت‌ها داستان انگیزه تألیف کتاب فصل الخطاب و راستی‌آزمایی آن در ابعاد مختلف مسأله، می‌پردازد.

داستان انگیزه تألیف فصل الخطاب

با جستجوی در منابع و اسناد، روشن شد که داستان انگیزه نگارش و تألیف فصل الخطاب، فقط یک راوی دارد؛ که ایشان آیت‌الله مرعشی نجفی هستند. تک راوی داستان، این داستان را برخی نقل نموده‌اند که اکنون دو سه نقل مستقیم و یک نقل غیر مستقیم، از آیت‌الله مرعشی در دسترس است؛ که عبارتند از:

روایت آیت‌الله شبیری زنجانی: داستان انگیزه تألیف فصل الخطاب به نقل از آیت‌الله شبیری در کتاب

جرعه‌ای از دریا، این چنین آمده است:

«یک وقت یکی از علمای معروف [یعنی آیت‌الله مرعشی نجفی] به منزل حاج آقای والد آمد و قصه‌ای نقل کرد. من هم آنجا بودم و از ایشان شنیدم. بعداً همان قصه را، آقای گرامی از ایشان شنیده و نقل کرده بود. آقای منتظری هم در کتاب خاطراتش [نک: منتظری، ۱۳۷۹ ش: ۸۱۸۲/۱] این قصه را نقل کرده است. آن آقا [یعنی آیت‌الله مرعشی نجفی] از سردار کابلی نقل می‌کرد که: «من نزد حاجی نوری بودم. سید معممی هم آنجا بود و دست روی دستش یا پایش می‌زد و آه می‌کشید. توجه حاجی نوری را جلب کرد و حاجی به او گفت: چه شده است که این قدر آه می‌کشی؟ آن سید گفت: خداوند به ما ظلم کرده است. حاجی گفت: خداوند که ظلم نمی‌کند، این تعبیر یعنی چه؟ آن سید گفت: نه، ظلم کرده است. حاجی گفت: ممکن نیست که خدا ظلم کند؛ محال است. سید گفت: نه. حاجی پرسید: علتش چیست که چنین می‌گویی؟ سید گفت: چرا خداوند اسم جدّ ما را در قرآن ذکر نکرد تا این قدر گرفتار سنی‌ها نشویم؟ حاجی نوری گفت: اتفاقاً نام حضرت در قرآن هست. سید گفت: چطور؟ در قرآن که نامی از امیرالمؤمنین؟ ع؟ نیست. حاجی گفت: نه، من ادله‌اش را می‌آورم. چند روز بعد حاجی نوری جزواتی در باب تحریف قرآن آورد و به آن سید داد. آن سید گفت: آیا باز هم دلیل هست؟ حاجی گفت: باز هم هست. و چند وقت بعد جزوه دیگری آورد و به آن سید داد. آن سید هم تدریجاً جزوات «فصل الخطاب» را از حاجی نوری می‌گرفت و به چاپخانه می‌داد. وقتی حاجی نوری پشیمان شد که آن جزوات چاپ شده بود و پشیمانی سودی نداشت.

سردار کابلی می‌گفت: این قضیه گذشت. یک وقت من به سفارتخانه رفته بودم تا ویزا بگیرم. در آنجا شخصی کلاهی دیدم که خیلی به نظرم آشنا بود. از من پرسید: مرا شناختی؟ گفتم: خیلی به نظرم آشنا هستی ولی الان

تطبیق نمی‌کنم. گفت: من همان سیدی هستم که در منزل حاجی نوری بودم!»

[آیت‌الله شبیری در انتهای داستان می‌گویند] همان موقعی که آن آقا این قصه را نقل می‌کرد، به ذهنم آمد که سردار کابلی در موقع تألیف و چاپ فصل الخطاب نبوده است. بعداً مراجعه کردم دیدم تاریخ ولادت سردار کابلی بعد از تألیف فصل الخطاب است!

شیخ آقابزرگ که با سردار کابلی خیلی رفیق بود، مدتی مهمان ایشان بود و در همان جا کتاب‌های وی را هم فهرست کرد. وی در الذریعه تاریخ دقیق ولادت سردار کابلی را ۱۸ محرم ۱۲۹۳ در کابل ضبط کرده است [تهرانی، ۱۴۰۸ ق: ۳۶۶/۲]. همچنین در الذریعه تاریخ فراغ از تألیف فصل الخطاب، دو شب مانده به پایان ماه جمادی الآخره ۱۲۹۲ ضبط شده است [نک: نوری، ۱۲۹۲ ق: ۳۱۰؛ تهرانی، ۱۴۰۸ ق: ۲۳۲/۱۶]. یعنی حدود شش ماه بعد از تألیف فصل الخطاب سردار کابلی متولد شده است. اگر هم قصه مذکور راست باشد، سردار کابلی با واسطه این قصه را نقل کرده است و ناقل در نقل اشتباه کرده است (شبیری زنجانی، ۱۳۹۳ ش: ۳۳۳/۳).

روایت آیت‌الله گرامی: وی یکی از روایان داستان انگیزه تألیف فصل الخطاب از آیت‌الله مرعشی نجفی هستند؛ ولی ایشان این داستان را به صورت مکتوب در کتاب و اثری، درج نکرده‌اند. فقیر در تاریخ ۱۹ بهمن ۱۴۰۰ ش در مصاحبه حضوری، داستان را از ایشان جویا شدم؛ و ضبط نمودم. پیاده شده داستان منقول ایشان، این گونه است: آقای نجفی مرعشی برای خود من نقل کردند. گفتند که از سردار کابلی شنیدم (کلمه شنیدن را من الآن شک دارم، چون فاصله زیاد شده)؛ سردار کابلی نقل کرد که: «پیش حاج میرزا حسین نوری بودم، در همان جلسه‌ای که روایات را جمع‌آوری می‌کردند، و مستدرک هم بعداً [از خروجی آن] نوشته شد. یک شخص معممی، سید، آمد آنجا [یعنی در همان جلسه حدیثی]. ضمن اینکه ما صحبت می‌کردیم، این [سید] هم روی دست [یا زانوی] خودش می‌زد؛ و آه می‌کشید. [کمی گذشت] آخرش مرحوم نوری گفت: آقا شما چه مشکلی دارید؟ گفت در این فکر بودم که خدا چرا انقدر به جدم علی [ع] ظلم کرد؟ مرحوم [محدث] نوری به او گفت: چه ظلمی؟ [سید معمم] گفت اگر [خدا] اسم جدم را در قرآن می‌آورد، دیگر [این] مشکلات [خلافت و سقیفه] پیش نمی‌آمد. حاج میرزا حسین نوری گفت: اتفاقاً [خداوند از حضرت امیر (ع)] در قرآن اسم برده‌اند. گفت: عجب! اینکه خیلی خوبه که. [محدث نوری] گفت: فردا بیا. [سید] روز به روز می‌آمد پیش حاج میرزا حسین نوری، حاج میرزا

حسین نوری، مطالبی که از کتاب دبستان المذاهب و بعضی از ضعاف [منابع] دیگر، به دستش می‌رسید، مطالعه و پیدا می‌کرد، می‌داد به این [سید]. این هم فوراً می‌برد. فردا دوباره می‌آمد، یک تکه دیگری می‌برد. این قضیه گذشت؛ و کتاب تمام شد. ایشان بعدها متوجه شد که نباید [کتاب در دسترس عموم قرار گیرد و] پخش شود. پیغام داد که این [کتاب فصل الخطاب] را جمع کنید. ولی کتاب در اختیار بعضی از مقدسین تهران افتاد، آنها فوراً اقدام به چاپ کردند. وقتی آقا میرزا حسین نوری برای جمع‌آوری [کتاب چاپ‌شده] فرستاد، دیگر چاپ [ش پخش] هم شده بود. باز سردار کابلی می‌گوید: یک روزی رفتم سفارت انگلیس، که کارهای هندوستان دست آنها بود، [تا] ویزا بگیرم برای سفر به هندوستان. دیدم که یک شخصی با ریش تراشیده، عینک دودی، آنجا نشسته؛ [او] هی به من نگاه می‌کند و می‌خندد. [سردار کابلی] گفت: آخرش، من متحیر ماندم که چرا [این شخص] اینطوری است. خودش گفت که: من را نمی‌شناسی؟ گفتم نه. سردار کابلی می‌گوید: شما کی هستید؟ می‌گوید: من همان سیدی هستم که می‌آمدم آنجا [در جلسه حدیثی]، شما هم آنجا بودی. حالا خلاصه، [من] در سفارت انگلیس [کارمند] هستیم، [سردار کابلی] آنجا فهمید که کارها را، سفارت انگلیس انجام می‌دهد است (گرامی، ۱۴۰۰ ش: سراسرگفتار). آیت‌الله گرامی در ادامه نقل داستان بالا، مطالبی اضافه می‌کنند، که در تیتراژ آخر همین مقاله، خواهد آمد.

روایت آیت‌الله منتظری به نقل از آیت‌الله گرامی: در کتاب خاطرات آیت‌الله منتظری، داستان انگیزه تألیف فصل الخطاب به نقل از آیت‌الله گرامی، چنین آمده است: آقای حاج شیخ محمد علی گرامی از مرحوم آیت‌الله مرعشی نجفی داستانی را برای من نقل کرد که خیلی تکان‌دهنده بود، ایشان گفتند: آیت‌الله مرعشی یک وقت به من گفت یک داستانی برایت بگویم که هیچ‌جا نوشته نشده است و این داستان مهمی است... داستانی را که آیت‌الله مرعشی نقل کردند این است که، سردار کابلی که لابد نامش را شنیده‌اید، از علمای بزرگ و شخصیت ملایی بود در ریاضیات و هیئت خیلی وارد بود، راجع به قبله کتاب نوشته، ترجمه انجیل برنا با هم به قلم او چاپ‌شده، ساکن کرمانشاه بودند و از علمای خیلی متبع شیعه به‌شمار می‌آمدند، می‌گفتند: «من [سردار کابلی] روزها می‌رفتم خدمت حاجی نوری شاید شاگردش بوده یا کمکش می‌کرده یک‌روز یک سید به ظاهر جلیل القدری آمد پیش حاجی نوری نشست بنا کرد با دست روی پای خود زدن و گفت: خدا به جدم علی ظلم کرده؛ و بنا کرد ابراز تأسف و تأثر کردن. حاجی نوری گفت: یعنی چه خدا ظلم کرده؟ گفت آخه جد من مولا امیرالمومنین این همه مصیبت دید، این همه در خانه نشست با آن سوابقی که در اسلام داشت با آن همه

فداکاری، اگر خدا اسم علی را در قرآن آورده بود دیگر به این شکل، حقش غصب نمی‌شد؛ به این شکل خانه نشین نمی‌شد، خدا به جد من ظلم کرده!

حاجی نوری گفت: نه خدا به جد تو ظلم نکرده، علی (ع) اسمش در قرآن آمده، این همه روایات داریم که نام علی امیرالمومنین (ع) در قرآن بوده، منتها آنان که می‌خواستند خلافت بکنند، آمدند قرآن را تحریف کردند. گفت کجای قرآن؟ گفت در روایات هست می‌خواهی من برای تو آن روایات را جمع‌آوری کنم، بعد گفت کی؟ گفت: مثلاً فردا بیا. فردا آمد پیش حاجی نوری، حاجی نوری روایاتی را جمع‌آوری کرده بود، به او داد؛ او خیلی خوشحال شد و گفت باز هم هست؟ گفت بله. بالاخره حاجی نوری وقت گذاشت و روایاتی را که راجع به تحریف قرآن است جمع‌آوری کرد؛ این سید هم می‌آمد این‌ها را می‌گرفت. یک نسخه از آن را هم حاجی نوری می‌فرستاد به تهران پیش یک کسی.

این گذشت؛ تا اینکه سردار کابلی می‌گوید: من یک وقتی می‌خواستم مسافرت بکنم به خارج، رفتم به سفارت انگلیس در بغداد گذرنامه‌ام را ویزا کنم، دیدم یک کسی چپ چپ به من نگاه می‌کند بعد آخر کار گفت من را می‌شناسی؟ من فکر کردم یادم نیامد، گفت من آسید فلان هستم، دیدم همان سیدی است که پیش حاجی نوری آمد و الان با ریش تراشیده جزو مامورین سفارت است! [آیت‌الله منتظری در انتهای داستان می‌گویند] معلوم شد که این فرد مأمور انگلیس بوده به‌صورت سید درآمده و حاجی نوری را تحریک کرده که چنین چیزی را گردآوری کند. اساس دین ما قرآن است، اگر بنا بشود قرآن تحریف شده باشد همه‌چیز فرو می‌ریزد، سیاست انگلیس می‌خواهد اختلاف درست کند و قرآن را از سندیت بپندازد. البته بعد حاجی نوری هم پشیمان شد و کسی را فرستاد به تهران که آن کتاب را چاپ نکنند، اما بعد از فوت ایشان آن کتاب چاپ شد و الان هم این کتاب از مستندات معرضان و دشمنان اسلام است، بالاخره حاجی نوری با آن قدس و تقوا یک کسی باید به صورت یک سید نزد ایشان بیاید و برای مولا امیرالمومنین (ع) اظهار تأثر کند و حاجی را تحریک کند تا یک چنین کتابی بنویسد. (منتظری، ۱۳۷۹ ش: ۱/۸۱۸۲)

روایت آیت‌الله آصف محسنی: در کتاب تقریب مذاهب آیت‌الله محمد آصف محسنی، هم به داستان انگیزه تألیف فصل الخطاب اشاره شده است در این کتاب این روایت این گونه نقل شده است؛ هرچند مشخص نیست که آصف محسنی داستان را مستقیماً از آیت‌الله مرعشی شنیده است و یا با واسطه دیگری آن را نقل می‌کنند؛

روایت ایشان این چنین است: «یک نفر می گفت، ما پیش سردار کابلی نشستیم بودیم، [سردار کابلی گفت]: دیدیم که آقای سید معممی آمد و با حال گریان گفت: وا جدًا محمد رسول الله (ص). محدث نوری گفت: چرا گریه می کنی؟ گفت: این سنی ها می گویند: چرا این علی شما نامش در قرآن نیامده است و به مذهب ما توهین می کنند. یکی نیست از ما حمایت کند. محدث نوری گفت: اسم علی علیه السلام در قرآن آمده، مخالفان حذفش کردند. این سردار کابلی (که کتاب المراجعات را ترجمه کرده، در لاهور بود و از افغانستان به لاهور رفت و بعد به ایران آمد و مرد فاضلی هم بوده است) گفت: من نشستیم بودم که محدث نوری این حرف را زد. طرف مقابل گفت: خوب چرا شما کتاب نمی نویسید؟ شما که وارثان جد ما هستید، پولش را هم من می دهم. محدث نوری هم فریب خورد و کتاب فصل الخطاب را نوشت. سردار می گوید: یک وقتی من رفتم سفارت هندوستان در تهران، دیدم که یک نفر دیپلمات انگلیسی با ریش تراشیده و کروات آمد و گفت: سردار کابلی من را شناختی یا نه؟ گفتم: نه. گفت: خوب نگاه کن، من همان آقای سیدی هستم که گریه می کردم پیش محدث نوری و تو هم نشستیم بودی. ما وظیفه داشتیم و باید این کار را می کردیم» (محسنی، ۱۳۸۶ ش: ۸۱).

روایت آیت الله صادقی تهرانی: دو نقل (یکی مکتوب و دیگری شفاهی) پیرامون انگیزه نگارش فصل الخطاب، از آیت الله صادقی تهرانی نیز در دست است: در کتاب «الفرقان فی تفسیر القرآن و السنّه»، در پاورقی اوایل تفسیر سوره براءت، راجع به علت تألیف کتاب «فصل الخطاب» آمده است که: آیت الله مرعشی نجفی (ره) برای من [صادقی تهرانی] گفت: مرجع بزرگ مغفور، [آیت الله] سید [حسین] بروجردی، از مرحوم حیدرقلی خان معروف به سردار کابلی، که یکی از بزرگ ترین علمای جامع علوم اسلامی و علوم جدید بود، خواست که به جهت بهره مندی از محضرشان در حوزه قم و برای تدریس علوم جدید، الکتب السماویة و مانند آن، به شهر قم بیایند؛ که ایشان نیز پذیرفتند. سردار کابلی در روزی از همان روزهای اول، به خانه من آمد. چون وی از شاگردان حاج میرزا حسین نوری، صاحب مستدرک الوسائل، بود؛ به همین مناسبت از سردار کابلی پرسیدم: چه شد استاد شما (میرزا حسین نوری) کتاب فصل الخطاب را تألیف نمود، که این امر باعث خجالت ما و بهانه ای برای انتقاد معاندین علیه قرآن گردید؟ وی مکتبی نمود و گریست. گفتم آیا به واسطه این پرسش، اسائه ادبی کردم؟ گفت نه، ولی خاطره ناراحت کننده ای در مورد نوشتن این کتاب به ذهن من آمد. «من به شیخ (حسین نوری) در جمع کردن سندهایی برای کتاب المستدرک کمک می کردم. سید معمم هندی ای به نزد شیخ آمد؛ سلام کرده و گفت: ای شیخ جلیل، آیا اسم امیرالمؤمنین علی (ع) در قرآن آمده است؟ گفت بله، ولی آن را حذف

کرده‌اند. سید گفت: آیا این گونه به امام ما ظلم کنند و شما ساکت باشید؟ آیا می‌توانم از شما درخواست کنم، به هر نحوی که شده هر روز صفحه‌ای از روایاتی را که در مورد نقص قرآن در این زمینه است برای من بنویسید تا آن تسکینی باشد بر دل ما؟ شیخ درخواست او را اجابت کرد و آن سید هر روز می‌آمد و صفحه‌ای از آنچه شیخ پیرامون موارد تحریف جمع کرده بود، اصلش را به او می‌داد و نسخه‌ای نزد خود نگه می‌داشت؛ تا اینکه کتابی شد به اسم «فصل الخطاب فی تحریف کتاب ربّ الارباب». پس از مدتی آن سید رفت و برگشت، روزی من به سفارت بریتانیا در بغداد مراجعه کردم که در آن موقع عراق تحت سلطه بریتانیا بود. دیدم یکی از اعضای سفارت به من مکرّر نگاه می‌کند. من نیز به او نگاه کردم. گویا او را در جایی دیده بودم. او به من سلام کرد و گفت: آیا مرا می‌شناسی؟ گفتم نه. گفت: من همان سید هندی هستم که به خانه شیخ می‌آمدم و هر روز صفحه‌ای از کتاب فصل الخطاب را می‌گرفتم. گفتم پس چرا لباس و ظاهرهت را تغییر داده‌ای؟ گفت: من اهل بریتانیا هستم و مشغول کار در سفارت بریتانیا همان گونه که می‌بینی؛ و من مأمور بودم برای به دست آوردن آن مطالب از شیخ، که مقصودم حاصل شد.

سردار کابلی می‌گوید: شیخ رضا مسجد شاهی کتاب‌فروش، آن کتاب را در سفر نجف [از حاجی نوری] گرفت و [در ایران] به چاپ رسانید. وقتی کتاب انتشار یافت و خبر [انتشار] فصل الخطاب بخش شد؛ حملاتی با تشنیع و تقبیح از سوی علمای عراق و ایران به محدث نوری آغاز شد. پس حاجی نوری مجبور شد از اتابک، رئیس وزای ایران در آن زمان، بخواهد که از بخش کتاب جلوگیری کند؛ و به محض رسیدن این خبر به اتابک، وی دستور داد که نسخه‌های کتاب را در اتاقی محبوس کنند و خمیر کنند؛ تا آخرین نسخه‌های آن از بین برود. چند روز بعد، اتفاقی افتاد و اتابک کشته شد، آنگاه شیخ رضا کتاب‌فروش از فرصت [پیش آمده] استفاده کرد و به خاطر حرص مال دنیا، با نیرنگ و رشوه، در اتاقی [انبار کتاب فصل الخطاب] را گشود، و آن نسخه‌ها را [برد و] پخش کرد. (صادقی تهرانی، ۱۴۳۴ ق: ۱۲/۲۳۲؛ همو، ۱۴۰۶ ق: ۱۲/۳۲۹)

آیت‌الله صادقی تهرانی در یک سخنرانی، داستان انگیزه تألیف فصل الخطاب را با جزئیات بیشتری مطرح کرده است: [وی دو] قضیه را نقل می‌کنم، راجع به نوشتن کتاب فصل الخطاب فی تحریف کتاب ربّ الارباب، با روایت قطعی قطعی قطعی. ما دو راوی داریم که هر دو راوی از اعلام و مراجع بزرگوار اسلام بوده‌اند؛ که هر دو را من درک کرده‌ام، بعضی را شما درک کرده‌اید. این علمین عالمین اعلمین، یکی‌شان مرحوم آیت‌الله مرعشی رضوان

الله تعالی علیه، و یکی [دیگر] شان، مرحوم صاحب الذریعه. هر دو را من زیارت کردم، زیاد...نقل [و قضیه] اول، [اینکه] چرا صاحب مستدرک الوسائل، [یعنی] حاجی نوری، [این کتاب فصل الخطاب] را نوشته [است]؟

[۱ بخش الف روایت]

آقای مرعشی فرمودند که، علت نوشتن فصل الخطاب فی تحریف کتاب رب الارباب، علت انگلیسی است. آقای مرعشی می فرمودند که مرحوم قزلباش سردار کابلی، که جامع الدراستین بود، هم عالم دین بود هم عالم علوم روز بود، ایشان را مرحوم [آیت الله] آقای بروجردی دعوت کردند که به قم بیاید درس بدهد؛ [چرا، چون] که هم به علوم روز آشنا هست کاملاً، و هم به علوم قدیم آشنا است. روزهای اول که [سردار کابلی] به قم آمد، یک روز به منزل ما آمد؛ [یعنی] منزل آقای مرعشی.

[۲ بخش ب روایت]

آقای مرعشی از ایشان سؤال کرد: چرا حاجی نوری، استاد شما، قرآن را که بزرگترین نوامیس اسلام است، مفتضح کرده است نزد یهود و نصارا و سنی ها و شیعه ها؟ این کتاب که ناموس نوامیس اسلام است و معصوم ترین کتاب است چرا [محدث نوری] با نوشتن کتابی مستقل به نام فصل الخطاب فی تحریف کتاب رب الارباب، [قرآن را مفتضح نمود] چرا این کار را کرد؟ [آقای مرعشی گفت] این را که گفتیم، [قزلباش سردار کابلی] شروع کرد به گریه کردن؛ نشست، گریه کرد، گریه کرد، اشک ریخت. آقای مرعشی گفت: من تعجب کردم. آقای مرعشی گفت من سؤال کردم: من که به شما اهانت نکردم. چرا گریه می کنید؟ [سردار کابلی] گفت: حادثه ای و جریانی بسیار بسیار بد و خطرناک پیش آمده است، راجع به نوشتن فصل الخطاب؛ که من برای شما عرض می کنم. [آقای مرعشی] گفت من می شنوم.

[۳ بخش ج روایت (بدنه اصلی داستان)]

سردار قلی خان قزلباش، بر حسب نقل آقای مرعشی گفته است: «من نجف بودم و در دروس و تحقیقات حدیثی روایتی آقای محمد حسین نوری شرکت داشتم. یک روز دیدم یک سیدی آمد. یک سیدی به نام سید هندی. چهره اش تقریباً سیاه بود، شبیه هندی ها بود و فارسی حرف می زد؛ فارسی مخلوط با لغات اردو. خدمت آقا [حاجی نوری] سلام کرد و نشست شروع کرد به گریه کردن. زار زد، زار زد، یقه پاره کرد، گریه کرد. آقا [محدث نوری] گفتن چته، فقیری؟ سید گفت نخیر. [دوباره] شروع به گریه کردن کرد. با گریه و زاری و ناله، گفت: آقا شما عالم دین هستید. نام علی [که] قربان او بروم، از قرآن افتاده است. چرا نام علی از قرآن افتاده است و شما

علما ساکت هستید؟ چرا با [اینکه] نام علی که از قرآن بوده است و مکرر بوده است [و] افتاده، شما علمای بزرگ دین و محدثین، ساکت هستید؟ حاج حسین نوری متوجه شد و ناراحت شد؛ و گفت: چه کنم؟

[۴ بخش د روایت]

[سید هندی] گفت من خواهش می‌کنم، التماس می‌کنم؛ من و کل دوستان علی بن ابیطالب و کل شیعیان غیرتمند، خواهش می‌کنیم که حداقل هر روز یک صفحه راجع به تحریف قرآن، مخصوصاً تحریف قرآن در بُعد حذف اسم علی و آل علی بنویسید [و من] می‌آیم می‌گیرم. [محدث نوری] گفت: خیلی خوب [، می‌نویسم].

[۵ بخش ه روایت]

[سید هندی] هر روز می‌آمد یک صفحه [از کتاب محدث نوری را] می‌گرفت. یک صفحه حاج حسین نوری می‌نوشت، می‌نوشت، می‌گرفت، می‌گرفت، می‌گرفت، تا کتاب تمام شد؛ شد [کتاب] فصل الکتاب فی تحریف کتاب رب الارباب.

[۶ بخش و روایت]

حیدرقلی خان قزلباش، در دنباله صحبتش گفت: در آن موقع [که] عراق تحت نظر حکومت انگلیس بود؛ ویزا هم به دستور حکومت انگلیس بود. من یک روز رفتم سفارت انگلستان در بغداد، که برای آمدن به ایران، ویزا بگیرم. دیدم یکی از مأمورین [سفارتخانه]، به نظرم خیلی آشنا هست؛ ولی باور نمی‌کردم، آنی باشد که من دیدم [ام و] آشنا است.

من نظر به او کردم، او نظر به من کرد؛ آمد جلو سلام کرد. گفت: آقا من را می‌شناسی؟ گفتم نه. گفت: من همان سید هندی‌ای هستم که هر روز می‌آمدم و ورقه‌ای به نام تحریف کتاب رب الارباب از استاد شما می‌گرفتم. من همان هستم.»

[۷ بخش ز روایت]

[صادقی تهرانی در انتهای داستان اضافه می‌کند که] مأمور انگلیسی موجب شد که از نادانی، از جهالت، از ساده‌لوحی یک نفر عالم شیعی، استفاده کنند و به تعداد صفحات کتاب تحریف کتاب رب الارباب، این [مأمور انگلیسی] هر روز بیاید صفحه‌ها [ی کتاب فصل الخطاب] را بگیرد. پانصد روز، هر روز [این مأمور انگلیسی] از

مجمه مطالعات ایرانی اسلامی، دوره ۱۳، شماره ۱- بهار ۱۴۰۲، صفحه ۱-۳۰.

بغداد به نجف، از نجف به بغداد، از بغداد به نجف آمد، که بر حسب دستور سیاسی ضداسلامی [و] ضد قرآنی انگلستان، این کتاب [فصل الخطاب] ثبت [و نوشته] شد.

[۸ بخش ح روایت]

[آیت‌الله مرعشی از قول سردار کابلی، اضافه می‌کند که] یک نفر به نام شیخ رضای کتاب فروش مسجد شاهی، [و] حالا مسجد امامی، آمده بود نجف زیارت کند. (شما او را نمی‌شناسید؛ اگر بشناسید [هم] می‌گوییم، چون بعضی از غیبت‌ها واجب است. کسانی که بر هدم اسلام، ویران کردن اسلام و مشبه کردن ناموس اسلام، قدم آگاهانه برداشتند، کشتن آنها لازم است.) این شخص مادی پول‌پرست دنیاپرست، رفت خدمت آقای [محدث] نوری گفت: آقا شنیده‌ام کتاب نوشته‌اید؟ [حاجی نوری] گفت: بله. [شیخ رضا] گفت: بدهید [تا] من [آن را] چاپ کنم. [شیخ رضا] کتاب را گرفت برد تهران، چاپ کرد.

[۹ بخش ط روایت]

کتاب فصل الخطاب فی تحریف کتاب رب الارباب که چاپ شد، نشر شد، صدای علمای عراق، علمای ایران، شیعه و سنی علیه نویسنده این کتاب، درآمد؛ که واویلا، مفتضح کردی اسلام را؛ این چه کاری است؟

[۱۰ بخش ی روایت]

[در آن زمان] نخست‌وزیر وقت [میرزا علی اصغر] اتابک بود. که در صحن دفن است. نخست‌وزیر وقت [که] مطلع شد. دستور داد این [نسخه‌های] کتاب‌ها را هر چه هست، در یک اتاقی بگذارند، در آن اتاق را مهر و موم کنند؛ که دیگر پخش نشود.

[۱۱ بخش ک روایت]

این از یک طرف و از طرفی، مرحوم میرزای بزرگ شیرازی، دستور داد هر چه از این نسخه هست، بردارند [و] بریزند به بحر خزر. او از آن طرف و این، از آن طرف.

[۱۲ بخش ل روایت]

اتابک کشته شد. نخست‌وزیر، بعد از اصرار این فرمان، کشته شد؛ و شیخ رضای کتاب فروش مسجد شاهی، سوء استفاده کرد و رفت نسخه‌های دیگر این کتاب را پخش کرد. این [بود] تاریخ [نگارش و چاپ کتاب] تحریف کتاب فصل الخطاب فی تحریف کتاب رب الارباب است (صادقی تهرانی، بی‌تا: دقیقه ۱ تا ۱۰).

نقد داستان با تکیه بر روایت صادقی

اطلاعات و داده‌های مختلفی در روایت داستان صادقی تهرانی وجود دارد؛ که می‌توان هر کدام از آن‌ها را جداگانه و در نهایت، روی هم بررسی نمود. برخی از این داده‌ها و بررسی‌ها، عبارتند از:

۱- سفر سردار کابلی به قم و عدم توفیق تدریس

سردار کابلی در سال ۱۳۷۱ ق سفری به قم نمود؛ که در آن به دیدار آیت‌الله العظمی بروجردی رسید. آیت‌الله بروجردی از وی برای تدریس ریاضی در حوزه علمیه قم دعوت نمود. سردار این دعوت را پذیرفتند ولی برای مهیا شدن برای این هجرت، در مراجعه به کرمانشاه به تاریخ هفدهم جمادی‌الاولی سال ۱۳۷۲ ق، و در سن ۷۹ سالگی درگذشتند (نک: سمیعی کیوان، ۱۳۶۳ ش: ۳۷) و نتوانستند برای تدریس به قم بیایند. بنابراین، دیدار احتمالی آیت‌الله مرعشی با سردار کابلی، در همان سفر قم به سال ۱۳۷۱ ق و در ۵۶ سالگی شهاب‌الدین مرعشی (م ۱۴۱۱ ق) رخ داده‌است؛ و ایشان نیز این داستان و روایت را حدود بیست سال بعد، برای افرادی همانند سید احمد زنجانی (م ۱۳۹۳ ق) یا محمد صادقی تهرانی (م ۱۴۳۳ ق) و محمد علی گرامی، نقل نموده‌اند.

۲- محدث نوری، استاد سردار کابلی نبوده است.

در چند جای داستان روایت صادقی تهرانی به نقل از آیت‌الله مرعشی آمده‌است (مثلاً قسمت ب و ه) که محدث نوری (متوفی ۱۳۲۰ ق)، استاد سردار کابلی (متولد ۱۲۹۳ ق) بوده‌است. اسنادی وجود ندارد که نشان دهد سردار کابلی با محدث نوری در ارتباط تحصیلی یا مراودات علمی تحقیقی بوده باشند؛ به جز دو اشاره کوتاه، که نشان می‌دهند محدث نوری، استاد سردار کابلی نبوده است؛ و تنها چند ملاقات ساده بین محدث نوری و سردار کابلی جوان، رخ داده‌است. مؤلف شرح زندگانی سردار کابلی نوشته‌است؛ مرحوم سردار نقل می‌فرمود که: در عراق ما بیشتر در نجف و کاظمین اقامت داشتیم و در سال‌هایی که در عراق بودیم (از سال ۱۳۰۴ تا ۱۳۱۰ قمری) محدث نوری از ملازمین مجتهد بزرگ حاج میرزا حسن شیرازی اعلی‌الله مقامه بود؛ و در سامراء اقامت داشت. ایامی که پدرم به سامراء می‌رفت، بیشتر روزها میهمان محدث نوری می‌شد. زمانی پدرم از وی دعوت کرد به کاظمین بیاید و مدتی میهمان ما باشد. آن مرحوم این دعوت را پذیرفت. روزی [حاجی نوری] در کاظمین از خانه بیرون رفت و تنها من [سردار کابلی] در خدمتش بودم. در میان بازار زنی را دید که کتابی در دستش بود و می‌خواست بفروشد. محدث نوری کتاب را از دست زن گرفت؛ و گوشه‌ای ایستاد چند دقیقه آن را نگاه کرد. آنگاه از فروشنده

قیمت کتاب را پرسید؛ زن مبلغ گزافی گفت، که به نظر من خارج از میزان معمول بهای چنان کتاب کوچکی بود، اما با کمال تعجب دیدم محدث نوری بدون اینکه تقاضای تخفیف قیمت کند، از بغل خود کیسه بیرون آورد و شروع بشمردن پول برای او نمود؛ و چون پولش کمتر بود، به زن فرمود بابت بقیه قیمت کتاب، لباده مرا قبول می‌کنی؟ زن نظری به لباده انداخت چون دید پارچه‌اش خوب است و تازه دوخته شده، قبول کرد. بلافاصله آن عالم جلیل، عبایش را به دست من داد و لباده را از تن بیرون کرد و به او داد؛ سپس عبا را گرفت و بدوش انداخت؛ و با کتاب، شتابان به خانه مراجعت نمود. در خانه چند ساعت متوالی مشغول مطالعه کتاب شد، من پرسیدم چه کتابی است که به نظر شما این مبلغ ارزش داشت؟ در جواب فرمود: قیمت این نسخه زیاده‌تر از این‌ها است؛ اگر زن مبلغ بیشتری گفته بود، من عبا و قباپیم را هم می‌دادم و کتاب را می‌گرفتم. پس از آن فرمود: این کتاب اصل زید زراد است؛ که یکی از اصول مهمه اصحاب ما می‌باشد (سمیعی کیوان، ۱۳۶۳ ش: ۴۹).

در جای دیگری از همین کتاب آمده است: «سردار کابلی چون اسناد و اتصال روایت را از شرائط اجتهاد می‌دانست، از این رو به اجازه [روایت] اهمیت فراوان می‌داد» (سمیعی کیوان، ۱۳۶۳ ش: ۱۰۱)؛ و در ادامه آمده است: مرحوم سردار می‌فرمودند: من همواره آرزو می‌کردم که کاش از جانب محدث نوری مجاز به نقل حدیث می‌شدم؛ و چون به علت کم‌سالی این توفیق را نیافته بودم، با اخذ اجازه از شاگردش محدث قمی، عدم توفیق خود را درین باب جبران کردم (سمیعی کیوان، ۱۳۶۳ ش: ۱۰۲). بنابراین، محدث نوری استاد سردار کابلی و مأنوس با وی نبوده است؛ هر چند که ممکن است سردار کابلی بر اثر تشویق‌های محدث نوری و شاید دیگران، به سوی علوم دینی گراییده و در راه تحصیل ادبیات عرب و فقه و اصول فقه و کلام مجدانه تر قدم گذارده باشد (نک: سمیعی کیوان، ۱۳۶۳ ش: ۵۵).

۳- سردار کابلی در دروس و تحقیقات محدث نوری شرکت نداشته است.

دو نوع نقل از صادقی تهرانی پیرامون همکاری یا شرکت سردار کابلی در جلسات تحقیقی محدث نوری بیان شده است:

۳-۱- کتاب مستدرک، قبل از تولد سردار کابلی تألیف شده است

در روایت صادقی تهرانی در کتاب الفرقان، آمده است که: «سردار کابلی در جمع کردن سندهایی برای کتاب المستدرک الوسائل، به محدث نوری کمک می‌کرده است». حاجی نوری در حدود سال ۱۲۹۵ ق در شهر

سامرا و در خدمت میرزای شیرازی نگارش المستدرک الوسائل را شروع و در سال ۱۳۱۳ ق، یعنی یک سال بعد از وفات میرزای شیرازی (م ۱۳۱۲ ق)، بخش اصلی کتاب مستدرک را به اتمام رسانده است. حاجی نوری پس از درگذشت میرزای شیرازی، به سال ۱۳۱۴ ق به نجف اشرف مهاجرت نمود؛ و در سال ۱۳۱۹ ق بخش دوم کتاب را، که خاتمه آن است، در نجف به پایان رساند (نک: تهرانی، ۱۴۰۳ ق: ۸/۲۱). بنابراین، در زمان شروع تألیف المستدرک الوسائل، سردار کابلی، حدوداً دو ساله بوده است؛ چون تولد وی محرم ۱۲۹۳ ق می باشد (نک: کیوان سمیعی، ۱۳۶۳ ش: ۲۴). همچنین سردار کابلی در ۱۳۱۰ ق یعنی ۱۷ سالگی از عراق به صورت دائم به کرمانشاه رفته است و مقیم آنجا بوده است؛ و در زمان تکمیل تألیف مستدرک الوسائل نیز، سردار کابلی در نجف نبوده است.

۳-۲- وقتی کابلی، نجف بوده است، محدث نوری سامرا بوده است.

در بخش ج روایت سخنرانی صادقی تهرانی، آمده است که: «سردار کابلی وقتی نجف بوده است در دروس و تحقیقات حدیثی روایتی آقای محمد حسین نوری شرکت داشته است». سمیعی از سردار کابلی نقل می کند که، سردار کابلی گفته است: در عراق ما بیشتر در نجف و کاظمین اقامت داشتیم و در سال هایی که در عراق بودیم (از سال ۱۳۰۴ تا ۱۳۱۰ قمری) محدث نوری از ملازمین مجتهد بزرگ حاج میرزا حسن شیرازی اعلی الله مقامه بود؛ و در سامراء اقامت داشت (سمیعی کیوان، ۱۳۶۳ ش: ۴۹). گفته شد که حاجی نوری، پس از وفات میرزای بزرگ شیرازی (م ۱۳۱۲ ق) در سال ۱۳۱۴ ق از سامرا به نجف هجرت می نمایند؛ و تا پایان عمر در آنجا بوده است. از آن سو، سردار کابلی، در سال ۱۳۱۰ ق عراق را به مقصد ایران ترک می کند و تا پایان عمر در کرمانشاه سکونت داشته است. بنابراین، وقتی محدث نوری در شهر سامرا بوده است، سردار کابلی در شهر نجف و کاظمین بوده است؛ و فاصله نجف تا سامرا، حدود سیصد کیلومتر است و فاصله کاظمین تا سامرا، یکصد و بیست کیلومتر است؛ که رفت و آمد در آن دوران به راحتی نیز قابل انجام نبوده است. از آن سو، وقتی حاجی نوری در نجف بوده است، سردار کابلی در کرمانشاه زندگی می کرده است؛ و فاصله میان کرمانشاه و نجف، حدود ششصد کیلومتر است.

مجمه مطالعات ایرانی اسلامی، دوره ۱۳، شماره ۱- بهار ۱۴۰۲، صفحه ۱-۳۰.

۴- در زمان تألیف فصل الخطاب، سردار کابلی متولد نشده است.

در بخش «د» روایت سخنرانی صادقی تهرانی، از قول ناظر داستان یعنی سردار کابلی، مطالبی به این مضمون آمده است که: «سید هندی به محدث نوری گفت: من خواهش می‌کنم، التماس می‌کنم که راجع به تحریف قرآن، مخصوصاً تحریف قرآن در بُعد حذف اسم علی و آل علی بنویسید. محدث نوری نیز قبول کردند و گفتند: خیلی خوب، می‌نویسم».

طبق انجامه نسخه خطی و دست‌نویس محدث نوری، کتاب فصل الخطاب به سال ۱۲۹۲ ق در شهر نجف، نگارش یافته است (نک: نوری، ۱۲۹۲ ق: ۳۱۰)، ولی قابل توجه است که سردار کابلی، اساساً در زمان نگارش و تألیف کتاب فصل الخطاب، متولد نشده است؛ تولد سردار کابلی، محرم ۱۲۹۳ ق می‌باشد (نک: کیوان سمیعی، ۱۳۶۳ ش: ۲۴). بنابراین، سردار کابلی نمی‌توانسته ناظر و ناقل مستقیم داستان انگیزه تألیف کتاب فصل الخطاب باشد. از سوی دیگر، پدر سردار کابلی، یعنی سردار نورمحمدخان که از سرداران عالی‌رتبه ارتش بود و در برهه‌ای کوتاه از زمان، دوست محدث نوری بوده است نیز، نمی‌توانسته ناظر و ناقل این داستان انگیزه تألیف کتاب فصل الخطاب باشد؛ زیرا وی تا سال ۱۳۰۴ ق در عراق نبوده است و در لاهور هندوستان زندگی می‌کرده است (نک: کیوان سمیعی، ۱۳۶۳ ش: ۲۱).

۵- تألیفات احصائی دسته‌بندی شده، قابلیت ارائه روزانه ندارند.

در بخش «ه» روایت صادقی تهرانی، آمده است که: سید هندی، هر روز می‌آمد یک صفحه از کتاب فصل الخطاب را می‌گرفت؛ تا پس از چند صد روز، کتاب فصل الخطاب تمام شد. در این باره، چند ابهام و استبعاد وجود دارد که داستان را از حالت عادی و منطقی خارج می‌نماید؛ که برخی از آنها عبارتند از:

الف- آثار جمع‌آوری و تألیفی احصائی، که به روش فیش‌برداری انجام می‌شوند، قابلیت ارائه روزانه ندارند؛ مخصوصاً که کسی بخواهد این فیش‌های روزانه را به صورت کتاب تدوین نماید. به این معنی که باید فیش‌های تهیه شده از منابع گوناگون، کلاً تمام شوند، تا سپس بتوان آنها را تطبیق، تنظیم و دسته‌بندی نمود؛ و در نهایت آنها را به صورت اثری قابل قبول و غیر مشوش، ارائه داد. متن کتاب فصل الخطاب محدث نوری، دارای فصل‌بندی است؛ که در فصل‌هایی متعدد آن، شواهد و دلایل مختلف به اسناد احادیث و قرآن کریم، دسته‌بندی شده‌اند. به عبارت دیگر، اگر محدث نوری فقط جستجوگر روایات در تألیف کتاب بود و تنظیم‌کننده نهایی و اصلی کتاب، سید هندی بود، داستان می‌توانست منطقی باشد؛ اما تنظیم‌کننده و تدوین‌کننده نهایی کتاب

فصل الخطاب، که نسخه خطی از آن به خط مؤلف نیز موجود است، توسط شخص حاجی نوری تنظیم شده است. بنابراین، ارائه روزانه صفحات کتاب به شخص دیگر، قبل از اتمام و تنظیم نهایی کتاب، منطقی نمی‌نماید. ب- اساساً لازم نیست یک شخص برای دستیابی به نوشته‌جات و کتاب محدث نوری، هر روز بیاید و به وی مراجعه نماید. مثلاً برای راحتی کار سید هندی و خود حاجی نوری، چرا این تبادل صفحات کتاب، هفته‌ای و یا ماهانه و حتی به صورت یک‌سال، صورت نگرفته است؟ به نظر می‌رسد که منطقی نباشد برای دستیابی به یک کتاب چند صد صفحه‌ای، که می‌توان با یک بار مراجعه، نسخه آن را به دست آورد، شخصی چند صد بار، مزاحم مؤلف آن کتاب بشود؛ مخصوصاً مؤلفی که پرکار و پر مشغله است؛ و در دستگاه مرجعیت میرزای شیرازی، فعالیت درسی و علمی داشته است. بنابراین، منطقی است که وقتی نگارش متن کتاب چند صد صفحه‌ای به اتمام رسید، شخص طالب کتاب، به مؤلف مراجعه نماید و از روی کل کتاب، نسخه برداری نماید. داستان صادقی تهرانی در این مسأله، وقتی پیچیده‌تر می‌شود؛ که راوی داستان در اواخر سخنرانی خود، ادعا می‌نماید که سید هندی، پانصد روز و هر روز برای گرفتن صفحات کتاب، از بغداد به نجف می‌آمده است.

ج- ابهام مهم دیگری که در این قسمت داستان قابل تأمل است اینکه، اگر محدث نوری، یادداشت‌ها و فیش‌های اصلی خود را به سید هندی داده است، به این معنی است که یا «نسخه اصلی کتاب فصل الخطاب دست حاجی نمانده» و یا اینکه «حاجی نوری، فیش‌ها را در دو نسخه می‌نوشته و نسخه‌ای را به سید می‌داده و نسخه‌ای را نزد خود نگه می‌داشته است» و یا اینکه «سید هندی صفحه را تحویل می‌گرفته و دوباره پس می‌داده است»؛ هر سه حالت فوق، دارای ابهام و اشکالاتی هستند. اکنون اصل نسخه کتاب فصل الخطاب، به خط حاجی نوری در کتابخانه صاحب الذریعه موجود است (تهرانی، بی‌تا: ۱۶۶)؛ پس حاجی، کتاب فصل الخطاب خود را در اختیار داشته است. همچنین، اثری یا اطلاعی از نسخه سید هندی و یا چاپ وی از کتاب فصل الخطاب در دسترس نیست. از آن سو، اینکه عالم جلیل‌القدر و مهمی همانند محدث نوری، از یک صفحه نوشته دو بار کتابت کند، تا یکی را نزد خود و دومی را به سید هندی بدهد، با مشغله کاری حاجی نوری، قابل جمع نیست. ۶- در زمان محدث نوری، گذرنامه و ویزا وجود نداشته است.

راوی داستان در بخش «و» روایت خود می‌گوید: «حیدر قلی خان قزلباش گفت: در آن موقع، عراق تحت نظر حکومت انگلیس بود؛ ویزا هم به دستور حکومت انگلیس بود. من یک‌روز رفتم سفارت انگلستان در بغداد، که

برای آمدن به ایران، ویزا بگیرم». جدای از این سؤال که: چرا یک شخص ایرانی برای آمدن به ایران نیاز است که ویزا بگیرد؟ قابل توجه است که طبق اسناد تاریخی کشور ایران، عراق و بریتانیا، در دوره تألیف و نشر کتاب فصل الخطاب، یعنی سال‌های ۱۲۹۸ ق تا ۱۲۹۲ ق، دریافت گذرنامه و اخذ روادید و ویزا، در این سال‌ها وجود یا کاربرد نداشته‌است. گذرنامه یا همان «تذکره مرور»، از دوره احمد شاه قاجار (ح ۱۳۲۷-۱۳۴۴ ق) برای ایرانیان تأسیس شد؛ و برای اتباع بریتانیا نیز، پس از وفات حاجی نوری (۱۳۲۰ ق) رایج شده‌است. بنابراین، سردار کابلی، چه قصد اخذ گذرنامه داشته باشد و چه قصد اخذ روادید سفر، چه این سفر از عراق به ایران و چه از ایران به عراق یا کشور دیگری بوده باشد، این مراجعه به سفارت انگلیس، نمی‌توانسته در زمان تألیف کتاب فصل الخطاب و حیات مؤلف آن انجام شده باشد. زیرا در زمان محدث نوری، افراد به راحتی از ایران به عراق و بالعکس، سفر می‌نموده‌اند؛ و گزارش‌های سفر خود محدث نوری به ایران و بازگشت وی به عراق، گویای همین مطلب است.

۷- پانصد روز مسافرت از بغداد به نجف؛

در بخش «ز» روایت صادقی تهرانی، آمده‌است که: «پانصد روز، هر روز این مأمور انگلیسی از بغداد به نجف، از نجف به بغداد، از بغداد به نجف آمد، که بر حسب دستور سیاسی ضد اسلامی و ضد قرآنی انگلستان، فصل الخطاب، ثبت و نوشته شد».

الف- فاصله میان شهر نجف و بغداد بیش از ۱۵۲ کیلومتر است؛ که رفت و آمد میان آنها در آن دوران، به راحتی قابل انجام نبوده‌است. بنابراین، اساساً منطقی نیست که شخصی هر روز برای دریافت صفحات یک کتاب، میان این دو شهر، در حرکت مکرر بوده باشد؛ که پیش‌تر، پیرامون حالت منطقی این رد و بدل نوشته‌ها، سخن گفتیم.

ب- عدد پانصد روز نیز برای تعداد صفحات کتاب فصل الخطاب قابل قبول نیست. نسخه مؤلف و دستنویس وی از فصل الخطاب، ۳۱۰ صفحه است (نک: نوری، ۱۲۹۲ ق: ۳۱۰). نسخه خطی نسخه‌برداری شده از نسخه مؤلف به تاریخ ۱۲ رجب ۱۲۹۳ ق که در کتابخانه دارالعلم الامام الخویی نجف به شماره ۱۵۸۲ نگهداری می‌شود و به خط هنری حاجی محمد النهاوندی ابن میرزا محمد و در قطع رحلی می‌باشد نیز، ۲۶۳ صفحه است. نسخه چاپ سنگی فصل الخطاب نیز که به تاریخ ۱۲۹۸ ق و در قطع وزیری منتشر شده نیز، ۳۹۶ صفحه می‌باشد (نک: استادی، ۱۴۰۰ ش: ن، سرتاسر متن).

۸- ناشر چاپ سنگی فصل الخطاب، شیخ رضا کتابفروش نبوده است؛

در ادامه داستان انگیزه تألیف فصل الخطاب، صادقی تهرانی یا آیت الله مرعشی، اضافه کرده‌اند که «شیخ رضای کتاب فروش مسجد شاهی، ناشر فصل الخطاب بوده است»؛ این گزاره، نادرست است. در مصاحبه نویسنده مقاله با آیت الله رضا استادی، که از کتابشناسان معاصر است و پیرامون کتاب فصل الخطاب نیز تحقیقاتی دارند (نک: استادی، رضا، ۱۳۹۶ ش: ۲۵) و اصل نسخه چاپ سنگی کتاب را نیز خریداری نموده‌اند، دانسته شد که، ناشر چاپ سنگی فصل الخطاب، شاید شخصی به نام «کتابچی» در تیمچه حاجب الدوله بوده است. سید احمد کتابچی، پدر سید جلال کتابچی (متولد ۱۳۱۷ ش) و سر سلسله خاندان کتابچی است؛ که غالباً به شغل نشر و فروش کتاب مشغول بوده و هستند (برای اطلاع بیشتر نک: حدادی، ۱۳۸۶ ش: سراسر متن). با تحقیقی که صورت گرفت، و با توجه با سال نشر فصل الخطاب (۱۲۹۸ ق) به نظر می‌رسد که پدر سید احمد کتابچی، یعنی میر محمد علی شیرازی (۱۲۵۰-۱۳۲۰ ق) تاجر کتاب و از مشاهیر اولیه نشر چاپ سنگی ایران، که در تیمچه حاجب الدوله مغازه داشته، ناشر فصل الخطاب بوده است (برای شرح حال وی، نک: احمدی‌نیا، ۱۳۹۵ ش: سراسر متن).

۹- پس از نشر فصل الخطاب، صدای علمای عراق و ایران درنیامد.

در بخش «ط» داستان با روایت صادقی تهرانی آمده است که: «وقتی فصل الخطاب چاپ و منتشر شد، صدای علمای عراق، علمای ایران، شیعه و سنی علیه نویسنده این کتاب، درآمد». این بخش از روایت صادقی تهرانی، مشخص نیست که به نقل از سردار کابلی است، یا از خود صادقی تهرانی می‌باشد. اگر منقول از سردار کابلی باشد، باید توجه نمود که در زمان چاپ و نشر کتاب فصل الخطاب به سال ۱۲۹۸ ق، سردار کابلی کودکی پنج ساله بوده است، و وی نمی‌توانسته روایت‌گر واکنش‌های علمای عراق و ایران باشد. در هر صورت چه این بخش داستان از کابلی باشد و چه از صادقی تهرانی باشد، گزاره درستی نمی‌باشد. زیرا از محتوای مقدمه رساله جوابیه محدث نوری (نک: نوری، ۱۳۰۳ ق: ۱)، دانسته می‌شود که بزرگ مرجع تقلید شیعیان جهان اسلام، یعنی میرزای بزرگ شیرازی، موافق نظریه تحریف قرآن بوده است (که توضیح آن به زودی خواهد آمد). همچنین، به نظر می‌رسد که غالب دیگر علمای عصر محدث نوری نیز، حداقل در دوره حیات ایشان، هم‌نظر با حاجی نوری یا ساکت در این جریان بوده‌اند؛ زیرا در طول سه دهه نگارش فصل الخطاب، تنها دو یا سه نقد بر این کتاب در ایران و عراق نوشته شده است. (نک: استادی، ۱۴۰۰ ش: گ، سراسر متن). آثاری که میانه سال تألیف

فصل الخطاب (۱۲۹۲ ق) تا تاریخ وفات محدث نوری (۱۳۲۰ ق)، در رد این اثر نگارش یافته‌اند، محدود به دو اثر معلوم، و یک اثر مجهول هستند؛ و عبارتند از: ۱ کشف الارتیاب عن تحریف کتاب رب الارباب (۱۳۰۲ ق)؛ اثر شیخ محمود بن ابی‌القاسم از ایران؛ که البته انتشار نیز نیافت. ۲ مرسله ردیه بر فصل الخطاب (۱۳۰۲ ق)، که چند صفحه بیشتر نبوده و اکنون در دسترس نیست. ۳ رساله فی حفظ الکتاب الشریف عن شبهة القول بالتحریف، تألیف محمدحسین شهرستانی (م ۱۳۱۵ ق)؛ که این اثر نیز منتشر نشده است و نسخه‌ای از آن نیز اکنون در دسترس نیست (نک: استادی، ۱۴۰۰ ش: گ، سراسرمتن)؛ و تنها حدود چهار صفحه از آن اثر، در کتاب برهان روشن تألیف میرزا مهدی بروجردی (م ۱۳۸۹ ق) به سال ۱۳۷۵ ق، منتشر شده‌است. (نک: بروجردی، ۱۳۷۵ ق: ۱۳۸). بنابراین، با توجه به اقتدار میرزای شیرازی، به نسبت، نمی‌توان پذیرفت که در دوران تألیف و نشر کتاب فصل الخطاب، واکنش‌های گسترده‌ای پیرامون این کتاب، حداقل تا تاریخ وفات میرزای شیرازی، رخ داده باشد.

۱۰- اتابک در زمان انتشار کتاب فصل الخطاب، کاره‌ای نبوده است.

در بخش «ی» روایت صادقی تهرانی آمده‌است که: «در آن زمان انتشار فصل الخطاب، اتابک نخست‌وزیر وقت ایران بوده‌است؛ و وقتی نخست‌وزیر وقت از انتشار کتاب فصل الخطاب مطلع شده‌است، دستور داده تا نسخه‌های کتاب توقیف شوند و پخش نگردند». این گزاره نادرست است؛ زیرا میرزا علی اصغر خان اتابک در زمان انتشار فصل الخطاب (۱۲۹۸ ق) و تا دو سال بعد از آن، ملقب به صاحب‌جمع و متصدی شترخانه و قاطرخانه بوده‌است. وی تازه در سال ۱۳۰۰ ق وزیر دربار ناصرالدین شاه شده؛ و در سال ۱۳۰۶ ق، یعنی هشت سال پس از انتشار کتاب فصل الخطاب، نخست‌وزیر ایران گشته است (برای اطلاع بیشتر از زندگانی اتابک، نک: امیری، ۱۳۴۷ ش: سراسر متن). بنابراین، اتابک در زمان انتشار کتاب فصل الخطاب، قدرتی نداشته و نمی‌توانسته دستور دهد تا این کتاب در ایران جمع‌آوری و پخش نگردد.

۱۱- میرزای شیرازی، موافق کتاب فصل الخطاب بوده‌است.

در بخش «ک» روایت صادقی تهرانی، آمده‌است که: میرزای بزرگ شیرازی، دستور داده‌است که هر چه از نسخه کتاب فصل الخطاب هست، بگیرند و به دریای خزر بریزند. این گزاره نیز نادرست است؛ زیرا میرزای شیرازی (م ۱۳۱۲ ق)، مرجع بزرگ جهان تشیع و فتوا دهنده علیه تنباکو (۱۳۰۹ ق)، چنانچه اشاره شد، موافق و پشتیبان محدث نوری در مسأله تألیف کتاب فصل الخطاب بوده‌است. حاجی نوری در مقدمه رساله جوابیه خود

می‌نویسد: «آیه الله الحاج میرزا محمد حسن الشیرازی، اوراقی ابراز فرمودند، که در آن ثبت بود بعضی ایرادات بر «فصل الخطاب»؛ که نزد ایشان فرستاده بودند، و مستدعی جواب شدند. جناب ایشان فرمودند: اگر چه جواب این شبهات، واضح؛ ولیکن محض خوف سریان آن در عوام و عجز ایشان از جواب، جواب آن را معجزاً مختصراً نوشته، ارسال داریم. حسب الامر امتثال نموده، در نهایت ایجاز و اختصار نوشتیم؛ و به نظر انور [میرزای شیرازی] رساندم. [ایشان، متن رساله را] تحسین فرمودند» (نک: نوری، ۱۳۰۳ ق: ۱).

۱۲ - زمان و علت قتل اتابک با داستان صادقی، ناهماهنگ است.

در بخش «ل» روایت صادقی تهرانی، آمده است که: «اتابک نخست‌وزیر، بعد از اصرار به فرمان معدوم ساختن نسخه‌های چاپی فصل الخطاب، کشته شد؛ و شیخ رضای کتاب فروش مسجد شاهی، سوء استفاده کرد و رفت نسخه‌های دیگر این کتاب را پخش کرد». این گزاره نیز نادرست است؛ زیرا اتابک در ۲۲ رجب ۱۳۲۵ ق و در جریان جنبش مشروطه، به دست عباس آقا صراف تبریزی کشته شد؛ یعنی ۲۷ سال پس از انتشار کتاب فصل الخطاب، در گذشته است؛ و علت قتل او، مرتبط است با وقایع مشروطه و ربطی به فرمان معدوم سازی کتاب فصل الخطاب، و اساساً انتشار این کتاب ندارد (برای اطلاع بیشتر نک: برادران شکوهی، ۱۳۷۳ ش؛ و آقاخان، ۱۳۸۵ ش: سراسر متن).

۱۳ - محدث نوری از نشر و پخش کتاب فصل الخطاب، پشیمان نشده است.

جدای از نادرستی‌های دو روایت صادقی تهرانی، در روایت آیت‌الله گرامی و شنیده آیت‌الله منتظری از وی، و نیز روایت آیت‌الله شبیری، مسأله پشیمانی محدث نوری از نشر و پخش کتاب فصل الخطاب نیز مطرح شده است. آیت‌الله گرامی از قول آیت‌الله مرعشی می‌گوید: «محدث نوری بعدها متوجه شد که نباید کتاب در دسترس عموم قرار گیرد و پخش شود. بنابراین پیغام داد که کتاب فصل الخطاب را جمع کنید. ولی وقتی آقا میرزا حسین نوری برای جمع‌آوری کتاب چاپ‌شده فرستاد بود، دیگر چاپش پخش شده بود.» آیت‌الله منتظری نیز به نقل از گرامی می‌گوید: البته بعد، حاجی نوری پشیمان شد و کسی را فرستاد به تهران که آن کتاب را چاپ نکنند، اما بعد از فوت ایشان آن کتاب چاپ شد (نک: منتظری، ۱۳۷۹ ش: ۸۱۸۲/۱). همچنین، آیت‌الله شبیری زنجانی به نقل از آیت‌الله مرعشی می‌گوید: «وقتی حاجی نوری پشیمان شد که آن جزوات چاپ‌شده بود و پشیمانی سودی نداشت».

ادعای پشیمانی محدث نوری، نادرست است؛ و وی هیچ‌گاه درباره ادعای خود مبنی بر تحریف مصحف قرآن دوران قبل از عثمان، برنگشته است. شاهد این مطلب، نگارش رساله جوابیه، در رد شبهات بر فصل الخطاب است (نک: نوری، ۱۳۰۳ ق: سراسر متن). حاجی نوری، رساله جوابیه (۱۳۰۳ ق) را حدود دوازده سال پس از نگارش کتاب فصل الخطاب (۱۲۹۲ ق) نوشته، و در آن، بر نظر قبلی خود، اصرار ورزیده است.

میرزا حسین نوری، از زمان تألیف فصل الخطاب تا وفاتش (۱۳۲۰ ق)، بیش از ۲۸ سال زنده بوده‌است و آثار متعددی نیز در این مدت نگاشته؛ ولی اکنون هیچ ردی در آثار وی، و نیز شهادی در اسناد تاریخی دوران او وجود ندارد که نشان دهد، محدث نوری از تألیف و نشر کتاب فصل الخطاب پشیمان شده‌است.

ابهامات پیرامون راویان داستان

جدای از گزاره‌های نادرستی که در مطالب قبل بیان شد؛ ابهاماتی نیز پیرامون راویان داستان انگیزه تألیف فصل الخطاب وجود دارد؛ که برخی از آنها عبارتند از:

الف: راویان چهارگانه، جزئیات داستان را متفاوت بیان نموده‌اند. با دقت و تطبیق چهار روایت مختلف از داستان منقل از آیت‌الله مرعشی، روشن می‌شود که این روایات در شرح جزئیات خود، متفاوت هستند؛ این تفاوت‌ها به گونه‌ای می‌باشند که می‌توانند اصل ماجرا را به نوعی مخدوش نماید. به عنوان نمونه، بخش مراجعه سردار کابلی به سفارت، با این تفاوت در روایت‌ها، آمده‌است: ۱ یک وقت من به سفارتخانه رفته بودم تا ویزا بگیرم (روایت شبیری). ۲ یک روزی رفتم سفارت انگلیس، تا ویزا بگیرم برای سفر به هندوستان (روایت گرمی). ۳ من یک وقتی می‌خواستم مسافرت بکنم به خارج، رفتم به سفارت انگلیس در بغداد، گذرنامه‌ام را ویزا کنم. ۴ یک وقتی من رفتم سفارت هندوستان در تهران (روایت آصف محسنی) ۵ روزی من به سفارت بریتانیا در بغداد مراجعه کردم (روایت صادقی در فرقان) ۶ من یک‌روز رفتم سفارت انگلستان در بغداد، که برای آمدن به ایران، ویزا بگیرم (روایت صادقی در سخنرانی).

ب: داستان منقول از سردار کابلی و مرعشی، خبر واحد و غیر مکتوب است. ماجرای انگیزه تألیف فصل الخطاب، خبر واحدی از سردار کابلی و نیز آیت‌الله مرعشی است که هیچ راوی دیگری جز سردار کابلی و آیت‌الله مرعشی ندارد. همچنین این داستان در آثار متعدد سردار کابلی و نیز شرح حال مفصل وی، ذکر و حتی اشاره نشده است (نک: کیوان سمیعی، ۱۳۶۳ ش: سراسر متن)؛ و هیچ شخص دیگری، این ماجرا را از سردار کابلی نشنیده است. اصل روایت آیت‌الله مرعشی نیز، مکتوب نیست و در آثار وی مطرح نشده است؛ و تنها به صورت شفاهی و برای

دو سه نفر نقل شده، که این روایت‌ها نیز در شرح خود، متفاوت هستند. بنابراین، ماجرای انگیزه تألیف فصل الخطاب، خبر واحدی است که در دو طبقه نقل خود، خبر واحد می‌باشد.

ج: راویان اولیه، برخی از محفوظاتشان دقیق نیست. با توجه به نادرستی اطلاعات داستان انگیزه تألیف فصل الخطاب، به نظر می‌رسد که حافظه آیت‌الله مرعشی، تطبیق دو داستان یا اطلاعات دو واقعه تعریف شده توسط سردار کابلی را، با هم خلط نموده است. آیت‌الله مرعشی، در سن ۵۶ سالگی و به سال ۱۳۷۱ ق سردار کابلی را دیده است، و با توجه به زمان تألیف کتاب الفرقان صادقی تهرانی (۱۳۵۳ ش)، احتمالاً آیت‌الله مرعشی در سن حدود ۷۶ سالگی و پس از گذشت بیست سال از دیدار با سردار کابلی، ماجرای نوری را برای صادقی تهرانی و دیگران، نقل نموده است. دو راوی داستان مذکور، یعنی شبیری و گرامی نیز، به غلط بودن برخی از محفوظات آیت‌الله مرعشی، اذعان دارند؛ آیت‌الله گرامی در ادامه مصاحبه حضوری از وی به تاریخ ۱۹ بهمن ۱۴۰۰ ش، پیرامون داستان انگیزه تألیف فصل الخطاب، که پیش‌تر بیان شد، گفته است: «[آیت‌الله] آقای شبیری [که] در فاتحه‌ای، پهلوی هم نشسته بودیم، گفت: این مطلبی که [آیت‌الله] آقای منتظری از قول شما نقل می‌کند، اشکال دارد. اشکال‌اش این است که سردار کابلی [در] آن زمان، سه سالش بوده [است]؛ و اصلاً لایق این مسائل اینطوری نیست. ولی [در ادامه] یک مطلبی هست؛ [که] ایشان [یعنی: آیت‌الله شبیری] گفت و هر دوی ما، بر آن مطلب توافق داشتیم. آن هم این بود که، [آیت‌الله] آقای نجفی [مرعشی] از بس محفوظاتش زیاد [بوده است]، گاهی اوقات اینها را قاطی می‌کنند. من هم گفتم: من عین نقلی که گفتم، همین [گفته آیت‌الله مرعشی] است (که الآن این نقل را برای شما [یعنی مصاحبه کننده] گفتم). ایشان [یعنی: آیت‌الله شبیری] گفت: بله، من که شکی ندارم در آن جهت. می‌خواهم بگویم، [آیت‌الله] آقای نجفی به خاطر کثرت محفوظات، قاطی کرده است. گفتم: بله، همین طور است. محفوظات ایشان زیاد بود، خیلی خیلی زیاد بود.» (گرامی، ۱۴۰۰ ش: پایان گفتار) البته از سوی دیگر، ممکن است آیت‌الله مرعشی، ماجرای انگیزه تألیف فصل الخطاب را درست نقل نموده باشند؛ و اساساً خلط داستان یا نادرستی آن، متوجه شخص سردار کابلی باشد. به این معنی که مثلاً وی، تعریف خاطره‌ای از محدث نوری را با خاطره‌ای از شیخ فضل‌الله نوری پیرامون کتاب مسالک المحسنین

طالبوف، به علت وجه مشترک نوری بودن آنها، و نیز دو اثر جنجالی فصل الخطاب و مسالک المحسنین را، مخلوط نموده است.

نتایج پژوهش:

بررسی ها نشان داد که داستان انگیزه تألیف فصل الخطاب و ادعای تحریک انگلیسی محدث نوری، توسط آیت الله مرعشی نجفی و به نقل از سردار کابلی، توسط آیات عظام شبیری زنجانی، محمدعلی گرامی، حسینعلی منتظری، محمد آصف محسنی و محمد صادقی تهرانی در منابعی طرح شده است؛ که در میان آنها، شبیری زنجانی داستان را نادرست دانسته است. مشروح ترین روایت داستان، که در تحریر وجود دارد، از آیت الله صادقی تهرانی است؛ اطلاعات و داده های مختلفی در روایت وی وجود دارد؛ که می توان هر کدام از آن ها را جداگانه و در نهایت، بر روی هم بررسی نمود. داستان انگیزه تألیف فصل الخطاب و اطلاعات آن، به دلایل متعددی نادرست است؛ که برخی از آنها عبارتند از: ۱- محدث نوری، استاد سردار کابلی نبوده است. ۲- سردار کابلی در دروس و تحقیقات محدث نوری شرکت نداشته است. ۳- در زمان تألیف، سردار کابلی متولد نشده است. ۴- تألیفات احصائی دسته بندی شده، قابلیت ارائه روزانه ندارند. ۵- در زمان محدث نوری، گذرنامه و ویزا وجود نداشته است. ۶- ناشر چاپ سنگی فصل الخطاب، شیخ رضا کتابفروش نبوده است. ۷- پس از نشر فصل الخطاب، صدای اعتراض علمای عراق و ایران در نیامد. ۸- اتابک در زمان انتشار کتاب فصل الخطاب، کاره ای نبوده و بر مسندی تکیه نداشته است. ۹- میرزای شیرازی، موافق کتاب فصل الخطاب بوده است. ۱۰- زمان و علت قتل اتابک با داستان آیت الله صادقی، ناهماهنگ است. ۱۱- محدث نوری از نشر و پخش کتاب فصل الخطاب، پشیمان نشده است. جدای از گزاره های نادرستی که بیان شد؛ ابهاماتی نیز پیرامون راویان داستان وجود دارد؛ که برخی از آنها عبارتند از: ۱- راویان چهارگانه، جزییات داستان را متفاوت بیان نموده اند. ۲- داستان منقول از سردار کابلی و مرعشی، خبر واحد غیر مکتوب است. ۳- راویان اولیه، برخی از محفوظاتشان دقیق نیست. با توجه به نادرستی اطلاعات داستان انگیزه تألیف فصل الخطاب، به نظر می رسد که آیت الله مرعشی یا سردار کابلی، تطبیق دو داستان یا اطلاعات دو واقعه را، با هم خلط نموده اند. به این معنی که احتمالاً آنها، خاطره ای از محدث نوری را با خاطره ای از شیخ فضل الله نوری پیرامون کتاب مسالک المحسنین طالبوف، به علت وجه مشترک نوری بودن آنها و دو اثر جنجالی فصل الخطاب و مسالک المحسنین، مخلوط نموده و آن را با هم خلط کرده اند و خطای آنها را افزایش داده است.

منابع و مطالعات

- استادی، رضا (۱۳۹۶ ش)، *آشنایی با تفاسیر به ضمیمه مسأله عدم تحریف قرآن*، قم: ارزشمند.
- استادی، کاظم (۱۳۹۶ ش)، *کتابشناسی عدم تحریف قرآن*، قم: مشعر.
- استادی، کاظم (۱۴۰۰ ش)، گ، «مآخذشناسی ردیه‌های بر کتاب *فصل الخطاب محدث نوری*»، مخطوط، قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی.
- استادی، کاظم (۱۴۰۰ ش)، ن، «معرفی نسخه‌های خطی و چاپی *فصل الخطاب*»، کتاب شیعه، شماره ۲۰.
- احمدی‌نیا، محمد جواد (۱۳۹۵ ش)، میر محمد علی شیرازی، تهران: خانه کتاب.
- آقاخانی، محمدمهدی (۱۳۸۵ ش)، *قتل علی اصغر خان امین السطان (نخست‌وزیر مشروطه)*، گنجینه اسناد، تابستان ش ۶۲.
- امیری، مهرباب (۱۳۴۷ ش)، *زندگی سیاسی اتابک اعظم*، تهران: سخن.
- برادران شکوهی، سیروس (۱۳۷۳ ش)، *تحقیق تازه درباره ترور میرزا علی اصغر خان اتابک اعظم*، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز، ش ۱۵۱.
- بروجردی، میرزا مهدی (۱۳۷۵ ق)، *برهان روشن (البرهان علی عدم تحریف القرآن)*، تهران: بوذرجمهری.
- تهرانی، آقا بزرگ (۱۴۰۳ ق)، *الذریعه‌الی تصانیف الشیعه*، بیروت: دارالاضواء.
- (۱۴۰۸ ق)، *الذریعه‌الی تصانیف الشیعه*، قم: موسسه اسماعیلیان.
- (بی‌تا)، *فهرست کتاب‌خانه صاحب الذیعه*، نجف: کتابخانه صاحب الذیعه.
- حدادی، نصرالله (۱۳۸۶ ش)، «از باسمه تا کتاب (قدم به قدم آشنایی با تاریخچه نشر کتاب‌های مذهبی در ایران)»، مجله خیمه، ش ۳۷.
- سمیعی کیوان، غلامرضا (۱۳۶۳ ش)، *زندگانی سردار کابلی*، تهران: زوار.
- شیبیری زنجانی، سید موسی (۱۳۹۳ ش)، *جرعه‌ای از دریا (ج ۳)*، قم: موسسه کتاب‌شناسی شیعه.
- صادقی تهرانی، محمد (۱۴۰۶ ق)، *الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن و السنه*، قم: فرهنگ اسلامیة.
- صادقی تهرانی، محمد (۱۴۳۴ ق)، *الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن و السنه*، قم: شکرانه.
- (بی‌تا)، *علت نوشتن کتاب فصل الخطاب*، آوای رسالت (کانال تلگرامی استاد) شماره ۲۶۶.
- گرامی، محمدعلی (۱۴۰۰ ش)، *مصاحبه پیرامون داستان انگیزه تألیف فصل الخطاب*، قم: منزل معظم له مصاحبه شفاهی.
- محسنی، محمد آصف (۱۳۸۶ ش)، *تقریب مذاهب از نظر تا عمل*، قم: ادیان.
- مختاری، رضا (۱۳۹۱ ش)، *جمع پریشان* (جلد ۱، مقاله الجواد قد یکبوا)، قم: دانش حوزه.
- منتظری، حسینعلی (۱۳۷۹ ش)، *بخشی از خاطرات حضرت آیت‌الله العظمی منتظری* (جلد ۳)، قم: بی‌نا.

مجله مطالعات ایرانی اسلامی، دوره ۱۳، شماره ۱- بهار ۱۴۰۲، صفحه ۱-۳۰.

نوری، حسین بن محمدتقی (۱۲۹۲ ق)، فصل الخطاب فی تحریف کتاب رب الارباب، نجف: کتابخانه صاحب الذریعه.

نوری، حسین بن محمدتقی (۱۲۹۳ ق)، فصل الخطاب فی تحریف کتاب رب الارباب، نجف: کتابخانه دارالعلم الامام الخویی، شماره ۱۵۸۲.

نوری، حسین بن محمدتقی (۱۲۹۸ ق)، فصل الخطاب فی تحریف کتاب رب الارباب، بی جا: چاپ سنگی.

نوری، حسین بن محمدتقی (۱۳۰۳ ق)، رساله جوابیه، نسخه خطی، نجف: کتابخانه آیت الله حکیم.